

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.003>
УДК 33.339.9

Гж.В. КОЛОДКО, проф., директор,
Центр економічних досліджень трансформації,
інтеграції та глобалізації «TIGER»
при Університеті Козьмінського,
вул. Ягеллонська, 59, 03-301, Варшава, Польща,
e-mail: kolodko@tiger.edu.pl,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7015-5612>

ПІСЛЯ ПАНДЕМІЇ. ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА У ПОСТПАНДЕМІЧНОМУ СВІТІ

Охарактеризовано неймовірні виклики, які ставить перед людством пандемія коронавірусу і які збігаються з іншими негативними мегатенденціями і невирішеними економічними, соціальними та політичними проблемами. Зроблено припущення, що неоднорідне постпандемічне майбутнє, в якому в умовах незворотної глобалізації взаємодіятимуть різні політичні та економічні системи, розвиватиметься багатьма шляхами, причому становище високорозвинутих країн послаблюватиметься. Висловлено думку, що шанси на краще майбутнє можуть бути створені шляхом поступового переходу до Нового прагматизму.

Ключові слова: пандемія; криза; глобалізація; майбутнє; економічна політика; стратегія розвитку; уява; демократія; Новий прагматизм.

Нині зростають ознаки того, що світ не зможе уникнути спіралі, в яку він потрапив, без кризи і нових революцій. Краще було б уникнути цієї спіралі шляхом еволюції та всебічного розвитку, який би був політично, культурно, соціально, екологічно, економічно та фінансово збалансований, але робити це сьогодні одночасно занадто пізно і занадто рано. Що це буде за криза? Ми не знаємо. Коли вона станеться? Ми не знаємо, але це лише питання часу, тому що суперечностей стає дедалі більше, і вони дедалі антагоністичніші. Їх подолання спричинить рух майже тектонічного масштабу: це будуть глибокі структурні зміни, прийняття нової системи цінностей, а також зміна балансу сил і розподілу ролей на світовій арені.

Ц и т у в а н н я: Колодко Гж.В. Після пандемії. Економіка і політика у постпандемічному світі. *Економіка України*. 2020. № 5. С. 3—24. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.05.003>

НЕНАВИСТЬ ПІД «ЧАС ЧУМИ»

Хтось скаже, що ці твердження не є новими. І все ж... Уперше вони були сформульовані 12 років тому в книзі «Істина, помилки та брехня: політика та економіка в мінливому світі» [1, р. 341]. Там можна знайти попередження, що в умовах неспроможності політики приймати виклики сучасного світу з часом прийде ЩБК — Ще Більша Криза. Я використав цей термін, щоб підкреслити неминучість кризи, яка буде більш масштабною, ніж це було під час Великої депресії 1929—1933 рр. «Настане криза ЩБК, коли значні демографічні, екологічні та політичні заворушення накладуться на значні економічні збурення. Питання лише в тому, коли це станеться і якою буде динаміка цієї кризи». Ці твердження також не є новими; вони були написані 10 років тому [2]. Більше того, трохи пізніше в монографії «Куди йде світ: політична економія майбутнього» можна зустріти такі застереження: «...Ми переживаємо ще більшу катастрофу, ніж недавня криза та подальші наростання розбіжностей, завдяки ще більшому загостренню конфліктів і не лише економічних...» [3, р. 7], а також формулювання того факту, що «ми не уникнемо Ще Більшої Кризи (ЩБК) з усіма її народними повстаннями» [3, р. 426].

Тому, коли сьогодні користувач Інтернету запитує: «Професоре, це вже настала ця ЩБК — Ще Більша Криза, про яку ви писали?», я відповідаю: «Так. Усе йде так, як воно йде, тому що багато процесів відбуваються одночасно». То що ж саме відбувається одночасно, і що ми повинні побачити у довгостроковому періоді й у великому масштабі, а не лише тут і зараз? У своїй трилогії про світ я пишу про Дванадцять Великих Питань для Майбутнього — ВПМ. У цій статті я зупинюся лише на половині з них, які є найважливішими з теперішньої точки зору, але жодним чином не ігнорую інші.

1. Системні та структурні джерела попередньої світової фінансово-економічної кризи не були усунуті. Перемогли жадібність могутніх світу цього та поступливість політичної еліти їхньому тиску [4; 5].

2. Не повністю нівельовано вплив неолібералізму — як ідеології, так і економічної політики — та слабкого регулювання, які дозволяють небагатьом збагачуватися за рахунок багатьох. Як результат, глобалізація, яка повинна бути незворотною, все ще недостатньо «підключена», а це є необхідною умовою гармонійного розвитку [6].

3. Не спрацьовують процеси зупинення спустошення природного середовища та глобального потепління [7; 8]. Людство саме себе заводить на шлях до термічного знищення, хоча воно зовсім не повинно йти в пекло; але воно створює пекло тут, на Землі.

4. За деякими винятками не вдалося придушити ескалацію нерівності доходів і багатств, а також спрямувати економіку та суспільство на шлях їх скорочення [9]. А без цього немає шансів зберегти соціальну єдність у довгостроковій перспективі.

5. Поглиблюється демографічний дисбаланс, що призводить, з одного боку, до величезної диференціації показників народжуваності, отже, до дисфункціонального надлишку або дефіциту робочої сили, а з іншого — до масової міграції. Її великі хвилі, що охоплюють десятки мільйонів людей — як біженців з місць, де неможливо жити спокійно, так й іммігрантів з регіонів, де неможливо жити гідно, — лише почнуть надходити в багаті країни.

6. Політична напруженість зростає через неможливість мирного вирішення гострих транснаціональних проблем і відсутність механізмів управління взаємозалежною глобальною економікою. Привид ксенофобії та шовінізму, нового націоналізму та протекціонізму зростає, супроводжуючись Другою холодною війною і торговельною війною, оголошеними США не лише проти Китаю та Росії¹, але в деяких випадках і проти власних союзників [11].

Хтось може запитати: «Які революції? Які бунти?» Відповідь: «Такі, що спочатку люди дичіють, а потім виходять на вулиці: від «Арабської весни» до «Життя чорних мають значення», від Майдану до «Окупації Лондона», від площі Таксим у Стамбулі до «Уолл-стріт» у Нью-Йорку, від Делі до Сантьяго, від «жовтих жилетів» у Франції та футболок з гаслом KON-STY-TUC-JA у Польщі». Кількість таких демонстрацій зростає ще з декількох причин. Одна — це те, що в більшості місць люди в умовах боротьби з пандемією помітять, наскільки багато існує нерівності. Наприклад, те, що в Чикаго, де афроамериканці становлять 30% населення, на них припадає аж 70% смертей від коронавірусу, змусить їх глибше задуматися, чи не так?

Після пандемії дедалі більше незадоволених людей виходитимуть на вулиці. Світової революції не буде, але хаос може посилитися. Світ вимагає нових ідей і великих лідерів, уособлених у державних діячах світу, а не демагогів, які кричать *America First!* (Америка понад усе!) або *Alternative für Deutschland* (Альтернатива для Німеччини). Щоб уникнути анархізації, яка може спустошити культуру та економіку в усьому світі, потрібні нові ідеї та концепції розвитку, такі як Новий прагматизм — своєрідний інтерфейс між цілісною економічною теорією та практичною економічною політикою, спрямованою на інклюзивне зростання і сталий розвиток [12; 13; 14].

Ми пережили смутні часи, коли шведська дівчинка-підліток здається розумнішою і відповідальнішою за американського президента; коли надії на збереження світової економіки на шляху зростання покладаються на Китай та Індію, а не на США та Японію; коли багато політиків моляться за краще майбутнє, оскільки вони нездатні це зробити без допомоги надприродних сил; коли підприємці вважають за краще заощаджувати, а не інвестувати; коли дурість перемагає мудрість, а агресія — емпатію. І те, що ми це все пережили, — це наша заслуга, всіх людей.

Крім того, стало накрапувати — чекай зливи. Біда пандемії приєдналася до надзвичайно несприятливого збігу вищезгаданих мегатенденцій сучасної цивілізації та глобалізованої економіки. Ніхто не знав, коли саме вона прийде і як виглядатиме, але було очевидно, що вона настане. І це не було ясновидіння — а точніше, не «каркання», — коли я писав у «Правді, помилках і брехні: Політика та економіка в мінливому світі» [1], що ми стикаємось із «зростаючою загрозою масових захворювань, епідемій, що швидко поширюються...» [1, р. 98], що «було б найвищою наївністю вважати, що не буде нових захворювань з летальним потенціалом ВІЛ-СНІДу або ГРВІ. Це мало

¹ Я запропонував термін «Друга холодна війна» [10], маючи на увазі сучасну напруженість і ворожість у міжнародних справах, особливо між США, з одного боку, і Китаєм, Росією та Іраном — з іншого, враховуючи, що попередня «Холодна війна», на щастя, закінчилася після політичного прориву 1989 р. в Східній Європі та колишньому Радянському Союзі. Тепер попередній конфлікт слід назвати «Першою холодною війною».

статися рано чи пізно» [1, р. 159], додаючи, що «процвітаючі країни і такі великі, як Китай, можуть впоратися з такими ударами; але подібні епідемії будуть руйнівними в бідніших країнах. Там вони запускають пандемії, впливаючи на основи якості життя і, як наслідок, скорочуючи потенційний ВВП» [1, р. 160] і що «...у сучасному світі, перед епідеміологічною загрозою, зростає потреба в глобальній координації політики лікування та профілактики» [1, р. 162].

Не час шкодувати за трояндами, коли палають ліси. Не час шкодувати про скорочення виробництва, оскільки це результат боротьби за життя людини. Мільйони тих, кому завдяки радикальним і дорогим профілактичним і лікувальним заходам урятують життя і здоров'я, набагато цінніші, ніж втрати, спричинені рецесією, і без сумніву, ніж ті трильйони, що втрачені на біржах. Не варто шкодувати за спекулятивним стрижнем біржі, проте зниження вартості пенсійних фондів і довгострокових заощаджень сектору домогосподарств буде болісним. Також нічого хорошого не відбудеться в умовах недостатньої ліквідності ряду підприємств і дефіциту інвестиційного капіталу, спричиненого біржовим крахом.

Існує безліч драматичних мікроекономічних ситуацій, але, хоча це буде непросто, короткострокові проблеми є вирішуваними. Водночас їх макроекономічні наслідки будуть дуже серйозними. Уряди праві, коли збільшують державні витрати на підтримку економічного відновлення і захист населення та осіб з особливими потребами. Залежно від конкретних реалій, потрібно розумно виділяти мільярди, сотні мільярдів доларів, часто з використанням інноваційних фінансових інструментів, спеціально створених та запущених для таких цілей.

Довгострокові наслідки є важливішими. Безперечно, пандемія, що спричинить розлади у сферах виробництва та споживання, позначиться як на мікроекономічній поведінці домогосподарств, так і на макроекономічній діяльності транснаціональних корпорацій, а також на позиції політиків у економічних питаннях. Велике значення матиме їхній підхід до глобальних мереж поставок. Чого варто побоюватися — це зростання фобії та ірраціоналізму, парохіалізму і націоналізму, партикуляризму і протекціонізму. Нам загрожує не тільки те, чого не можна побачити, — мікроскопічний коронавірус, а й те, що можна побачити неозброєним оком. Ненависть...

Расова ненависть і ксенофобія, ісламофобія, синофобія, русофобія, ненависть «справжніх поляків» або «справжніх фінів» до інших культур, буддистів з М'янми до народності рохінг'я, шиїтів з Ірану до сунітів з Аравійського півострова, консервативних англійців до європейців з Брюсселя. Антипатія до чужих, до інших, до тих, хто не звідси; до тих, хто походить з «лайнових країн», і до «насильників з Мексики»; до тих кольорових і до тих невірних. Це шкодить нам усім, оскільки псує глобалізацію, яка всіх нас об'єднує. Насправді на карту поставлено серцевину глобалізації — взаєморозуміння. Без сумніву, шкідливою є ненависть Дональда Трампа до майже всього того, що робили його попередники-демократи, особливо Барак Обама, хоча його дії часто мали позитивні наслідки для мирного співробітництва і всеосяжної глобалізації (наприклад, участь у регіональних угодах про вільну торгівлю, у Паризькій угоді про боротьбу з потеплінням клімату, Угоді між США, Канадою та Мексикою, у домовленостях щодо ядерної про-

грами Ірану, в договорі з Росією про контроль за ракетними системами середньої дальності, а також його кроки, пов'язані з прерогативами СОР і багатосторонності в глобальній економічній та політичній грі).

Пафосно, коли президент США в контексті пандемії говорить про «китайський вірус», але також бентежить, що прес-секретар Міністерства закордонних справ Китаю припускає, що саме американські військові застосували його в Ухані, де стався перший спалах. У Польщі, де ненависть процвітає в рядах постсолідарнісної еліти в Громадянській платформі, РО, з її правими неоліберальними поглядами, а також у Праві та Справедливості, РіС, з її популістсько-націоналістичними настроями, ми не так давно почули, що біженці поширюють паразитів і мікробів. У розповсюдженні смертельно небезпечного вірусу винні не біженці, але дехто вважає за краще закрити для них кордони — не тільки тимчасово, а назавжди, і бажано ще й обгородитися від них стіною або колючим дротом. І це відбувається не в одному місці світу, а в тому числі й у країнах, які з гордістю вважають себе нібито провідною євроатлантичною цивілізацією.

ДЕФІЦИТ УЯВИ

Важкі часи — а нині ми живемо саме у такий час — також повинні бути періодом глибших інтелектуальних і політичних роздумів. Пандемія з її довгостроковими наслідками, на яку накладаються вищезгадані мегатенденції, провокує нечувану раніше кризу. Якщо демократія не зможе впоратися з викликами, пов'язаними з такою кризою, вдаватися до авторитаризму будуть не рідше, а частіше. Тоді, можливо, буде менше рецесійних потрясінь, не буде великих міграцій людей, не буде надмірного потепління клімату, але також не буде і демократії...

Ліберальна демократія зайшла занадто далеко ще до пандемії [15], а дехто вважає, що для підтримки конкурентоспроможності високорозвинутих економік було б добре її трохи приборкати [16]. Тепер демократія може постраждати ще більше. З одного боку, можна відчувати її слабкі сторони та обмежену здатність вирішувати проблеми, які приносить надзвичайно швидкозмінливий світ [17]. З іншого, у десятках країнах, які борються з пандемією, обмеження громадянських свобод, які встановлені як тимчасові, можуть залишитися навіть після закінчення дії обставин, через які їх спочатку запровадили [18].

Отже: «Як виглядатиме світ після пандемії?» Таке запитання краще не ставити, бо на нього неможливо відповісти. Наслідки пандемії, її масштаби, глибина і тривалість неминучих економічних, соціальних та політичних криз, спричинені нею, не піддаються попередній оцінці. Те, що може здатися сьогодні далекоглядним, завтра може виявитися результатом відсутності уяви.

Найскладніше побачити те, чого не можна побачити. Щоб розумно озирнутися, нам потрібні не лише знання, але й уява. Не відірвана від реалій життя, не фантастична і не схильна до ілюзій, а уява, яка виникає завдяки знанням, народженим як ефект критичного спостереження фактів та ретельного тлумачення явищ і процесів, що відбуваються. Йдеться про багато чого. На жаль, крім інших дисбалансів, які виникають при розгляді суспіль-

них відносин у всіх можливих механічних зрізах, існує також дефіцит уяви. Тому корисно час від часу практикувати нашу уяву, ніколи не забуваючи при цьому про необхідність поглиблення знань.

Неможливо подолати хаос, який пронизує соціально-економічні відносини, якщо короткострокова політика не пов'язана з довгостроковою стратегією розвитку. В армії знають, що є оперативні дії, тактика і стратегія, і що ці елементи повинні бути узгодженими і підтримувати один одного. В економіці про це часто забувають або взагалі не замислюються, що часто пов'язано з наївною неоліберальною вірою у всемогутність ринку. Засліплення фінансизацією економіки та вузькою концентрацією на ринках капіталу може бути схожим на поведінку дроворуба з пилою в руці в ситуації, коли потрібен всебічний підхід лісника. Мудра стратегія повинна завжди базуватися не тільки на хорошому розумінні початкової ситуації, але й використовувати уяву. Тоді менше сюрпризів.

Чи не дивно, що насправді жодна економічна доктрина не ставить під сумнів необхідність збереження дорогих військових резервів — людських, технічних, фінансових — і завжди уряди забезпечують для цих цілей державні кошти, іноді дуже щедрі, незважаючи на те, що їхні військові повноваження в переважній більшості випадків ніколи не будуть використані? Не тому, що потенційний агресор боїтиметься військової сили, а тому, що немає справжнього ворога, який був би готовий напасти. Економіка може дозволити собі величезні витрати, хоча баланс потужності й безпеки можна підтримувати і за рахунок якоїсь частини коштів від тієї суми, що витрачається в реальності. На жаль, прислуховування до впливових військово-промислових лобі та їхніх політичних і медіаприхильників у сучасному світі є досить поширеним. Хоча очевидно, що катастрофічних наслідків пандемії коронавірусу ніхто не міг передбачити, чи не дивно, що навіть найбагатші країни світу не зберігають належних резервів — людських, технічних, фінансових — на випадок можливого значного погіршення стану здоров'я у суспільстві? НАТО змушує своїх держав-членів виділяти щонайменше 2% їх ВВП на військові цілі (звичайно, це називається «оборона»), проте якби хоча б 0,5% сукупного ВВП, а це майже 100 млрд. дол., було перерозподілено на охорону здоров'я, то це зробило б 600 млн. жителів країн, які беруть участь у цьому пакті, не менш, а більш захищеними. Хіба не краще підтримувати раціональні запаси медичного персоналу та ліків замість марних запасів солдатів та зброї? 100 млрд. дол. на рік на охорону здоров'я значно покращили б безпеку та самопочуття людей, і не тільки у 30 країнах НАТО.

Намагаючись вбити коронавірус раніше, ніж він вб'є нас, не слід забувати про ризики, які мають місце в інших сферах. Іноді вони далеко від нас, але в епоху глобалізації майже нічого не може бути далеко — так далеко, щоб не пережити з цього приводу. Визначаючи бачення майбутнього після пандемії, слід враховувати низку обставин, не пов'язаних безпосередньо з нею, але важливих з інших причин. Особливо цікавим по відношенню до майбутнього є те, що не очевидно.

Нерозв'язаний конфлікт у Гонконзі може мати вагомі наслідки. Коли гонконгці зрозуміють, що пандемії вже немає, вуличні демонстрації людей у масках, що захищають не легені від вірусів, а обличчя проти нав'язливих

камер, знову посиляться. Якщо демонстрації вийдуть з-під контролю, це може призвести до того, що Пекін не втримається і вирішить для наведення порядку застосувати силу. Наслідки такого повороту для міжнародних справ, особливо для відносин між Китаєм і Заходом, можуть бути фатальними. Політично мотивовані економічні санкції спричинять навіть більшу турбулентність у світовій економіці, ніж тривала торговельна війна.

Якщо Ізраїль — із схваленням з боку США чи без нього — бомбардуватиме ядерні об'єкти Ірану («яструби» з Тель-Авіва вже давно роблять це у своїх головах), Іран відповість блокадою Ормузької протоки. Тоді нафта не буде 25 дол. за барель, що є дуже низькою ціною, викликаною пандемією, а можливо, 125 дол. У будь-якому випадку це погано, оскільки одночасно це надто дешево для одних і надто дорого для багатьох.

Якщо не лише Туреччина, яка не справляється з майже 4 млн. біженців, здебільшого із Сирії, відкриє кордони з Європейським Союзом, а це роблять і режими в Лівії — і той, що в Тріполі, і той, що генерала Хафтара, — то зупинити зростаючий потік іммігрантів з Близького Сходу та країн на південь від Сахари ніхто не зможе. З величезним припливом мігрантів підтримувати соціальний мир у Європі буде неможливо. Якщо для протидії цій хвилі хтось застосує силу, то слід буде припинити розмови про європейські цінності. Тим більше, потрібно шукати прагматичне розв'язання конфліктів на Близькому Сході та у Північній Африці та допомагати цим регіонам розвиватися, в тому числі фінансами [19], щоб послабити зростаючий тиск, який примушує людей тікати звідти.

Якщо напруженість між Індією та Пакистаном з питань Кашміру знову посилиться і відбудеться руйнівне використання ядерної зброї, яку мають обидві країни, то вся глобальна політична сцена буде дестабілізована із сильними, несприятливими наслідками для економіки, у тому числі далеко за межами Індійського субконтиненту.

Якщо безконтрольне вирубування тропічних лісів триватиме — від Борнео до Конго і від Бурунді до Екватору — і президент Болсонаро не виступить проти спалення тисяч гектарів Амазонії, то в результаті кожен наступний рік буде ще спекотнішим, ніж у результаті дії інших, уже існуючих факторів. Це ще більше посилить глобальне потепління, що неминуче негативно позначиться і на політичному кліматі, отже, призведе до несприятливого зворотного впливу на економіку.

Якщо, скориставшись політичними заворушеннями, спричиненими пандемічною катастрофою, націоналісти в Тайвані прийдуть до влади і в односторонньому порядку проголосять незалежність цієї території, Китай вторгнеться і змусить острів приєднатися до батьківщини. Незважаючи на військовий договір між Тайванем та США, це не спровокує їх війну з Китаєм, але політичні та економічні відносини погіршаться в набагато більших масштабах, ніж це сталося між Заходом та Росією після того, як вона анексувала Крим у 2014 р.

Майже ніколи не буває такої ситуації, щоб усі добрі чи погані обставини одразу збіглися. Зрештою, завжди перетинається так багато факторів, і саме тому невід'ємною рисою стратегічного соціально-економічного аналізу повинна бути всебічність [20]. Тому, навіть виключаючи ризик одночасного заго-

стрення всіх вищезгаданих регіональних криз, не можна абстрагуватися від ризику спалаху кожної з них окремо. Більше того, оскільки вони є реальними і можливими, їм потрібно запобігати. Для цього необхідні політика та політичні лінії, які в кожному з цих випадків, незважаючи на те, що вони стосуються регіональних питань, повинні координуватися на наднаціональному рівні, оскільки дані конфлікти впливають на те, що відбувається в глобальному масштабі. Більше того, щоб політика, яка за своєю суттю спрямована впливати на майбутні явища та процеси, була мудрою й ефективною, так само повинні бути орієнтовані й суспільні науки, зокрема економічна, на якій має базуватись економічна політика і відповідати на майбутні виклики. Якусь частину майбутнього завжди можна науково передбачити [21; 22], і завжди якась частина майбутнього може і повинна бути творчо сформована [23; 24].

СПАД І ЗРОСТАННЯ ЧИ ДЕПРЕСІЯ?

Сьогоднішня ситуація є мінливою, як рідко коли бувало. Перш за все, ми не знаємо, якими будуть наслідки пандемії для людей. Лише мільйони чи десятки мільйонів захворіють? Помруть сотні тисяч чи мільйони? Ми не знаємо, як формуватимуться міжособистісні стосунки; чи буде більше співпереживання, більше чи менше взаємної довіри, цієї основи соціального капіталу, більше чи менше толерантності до культурних відмінностей?

Стосовно повсякденних питань ми не знаємо, наскільки вже нині розірвані ланцюги поставок і виробництва. Ми не знаємо, якою мірою і як надовго зупинено надання різних послуг. Установити кількість зачинених ресторанів і порожніх кінотеатрів неможливо, але вже підраховано, що скасовано 2 млн. авіарейсів; 200 млн. людей не прибули вчасно туди, де вони хотіли і повинні були бути². У результаті жодна велика авіакомпанія не виживе без допомоги держави³.

Ми не знаємо, наскільки великими, на що спрямовуватимуться, в якій часовій послідовності й наскільки ефективними з точки зору підтримання економічної активності будуть рекордні пакети інтервенцій, які здійснюють усе більше і більше урядів та деякі міжнародні організації. Масштаби їх рішучості також є безпрецедентними, і знаменита фраза *Whatever it takes will be done* («Буде зроблено за будь-яку ціну»), сказана влітку 2012 р. Маріо Драгі (Mario Draghi), тодішнім головою Європейського центрального банку, про зусилля, спрямовані на порятунок євро від падіння, повторюється нині багатьма мовами. У глобальному масштабі можна підрахувати, що лише у 2020 р. — і драма тут не закінчується — загальні суми наданої урядами та центральними банками підтримки коливаються в межах 9—11 трлн. дол.

Ми вже знаємо, що буде спад. Не скрізь, але, безумовно, у найбільших розвинутих економіках — США та Японії, Південній Кореї та Європейсько-

² Оцінка на кінець I кварталу 2020 р.

³ American Airlines — одна з найбагатших авіакомпаній світу — ще наприкінці березня звернулася до уряду США по фінансову допомогу в розмірі 12 млрд. дол. У першому двотрильйонному інтервенційному пакеті в березні 2020 р. адміністрація США виділила на підтримку авіакомпаній 58 млрд. дол. — половину як субсидії і половину як позикові гарантії.

му Союзу (зокрема, що важливо, через їх відносну вагу в Німеччині, Франції, Італії та Іспанії), у Канаді та Австралії. Також у Польщі. Все ще існує надія, що спад не торкнеться багатьох бідніших країн, оскільки, на щастя, коронавірус досягає їх — принаймні деяких, особливо в бідній Африці, — у менших масштабах. Однак вони глобально інтегруються через торгівлю та співпрацю, а також трансферти капіталу з багатими країнами, і це потягне їх донизу. Якщо пандемія пошириться і там, їх економіки постраждають порівняно менше, ніж у складно організованих багатих країнах, тоді як у гуманітарному плані, навпаки, це буде жахливим катаклізмом через нерозвинутість системи охорони здоров'я. Достатньо згадати, що в Пакистані з населенням понад 230 млн. витрати на охорону здоров'я на одну особу є у 200 разів нижчими, ніж у США.

Не має бути сумнівів, що зобов'язання найбідніших країн світу повинні бути списані — терміново і беззастережно. Їх не можна змушувати обслуговувати свої борги перед розвинутими країнами та західними банками в ситуації, коли їм доводиться захищати здоров'я своїх громадян і робочі місця своїх працівників шляхом такого радикального збільшення витрат, які були недостатніми навіть у кращі часи. Тільки у 2020 р. 69 найбідніших країн світу мають виплатити 19,5 млрд. дол. урядам багатих країн та різним установам, а ще 6 млрд. дол. — іноземним приватним кредиторам. Усі ці 25 млрд. дол. повинні бути списані, звичайно, за рахунок платників податків у багатих країнах та акціонерів банків цих країн. Що важливо, вже навесні 2020 р. Міжнародний валютний фонд виділив на екстрене фінансування 50 млрд. дол., а Світовий банк схвалив пакет-відповідь (*response package*) у розмірі 14 млрд. дол. для найбільш вразливих економік⁴. Ці ресурси повинні бути передані у вигляді пільгових кредитів і грантів найбільш нужденним країнам з акцентом на підтримку систем охорони здоров'я.

Китай та Індія виробляють близько 26% світового валового продукту (за паритетом купівельної спроможності, ПКС). Зміни світової економічної динаміки — збільшення чи зменшення обсягів виробництва — більш як на третину залежать від цих двох найбільших за населенням країн світу (відповідно, 1,4 і 1,33 млрд. жителів), і тому хід справ там має велике значення. Схоже, що у 2020 р. Китай все ще зможе уникнути падіння виробництва, однак усе це під великим питанням, тому не дивно, що хтось оголошує, а хтось прогнозує зростання⁵. Ця розбіжність думок — не вина методів, які використовуються для розробки прогнозів, оскільки вони економічно над-

⁴ Calls for debt relief for world's poorest nations // BBC News. — 2020. — April 7 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.bbc.com/news/business-52178968> (дата звернення 07.04.2020).

⁵ Наприкінці I кварталу 2020 р. Світовий банк прогнозував, що в менш розвинуті регіони Східної Азії та Тихого океану (крім Японії, Південної Кореї, Австралії, Нової Зеландії, Тайваню, Сінгапуру і Гонконгу) темпи зростання впадуть до 2,1% з 5,8%, зафіксованого у 2019 р. У випадку Китаю прогноз все ж передбачав зростання на 2,3% за базовим сценарієм і на 0,1% при погіршенні ситуації. Як результат, у 2020 р. у всій Східній Азії та Тихоокеанському регіоні майже на 24 млн. більше людей, ніж очікувалося до пандемії, не вийдуть з бідності (бідність визначається як щоденний дохід, який не перевищує 5,50 дол.). (Coronavirus: Millions will be left in poverty, World Bank warns // BBC News. — 2020. — March 31 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.bbc.com/news/business-52103666> (дата звернення 31.03.2020)).

звичайно складні, але є результатом статистичних ризиків. Модель може бути дуже хорошою, а введені в неї дані та припущення сумнівними, а іноді дані застарівають швидше, ніж аналітична стаття з описом ситуації може з'явитись у друці.

Індія, замість нещодавно очікуваного зростання ВВП на понад 6%, матиме спад. Країна не зможе вийти без втрат від хаосу, викликаного тотальним блокуванням людей, оголошеним у надзвичайно короткий строк (усього чотири години!). Протягом декількох тижнів блокада великої маси населення стала шоком для економіки (як для пропозиції, так і для попиту), що базується в основному на невеликих компаніях та послугах, які формують 62% ВВП. У цій бідній країні⁶ 100 млн. людей — селяни, які періодично зайняті в містах і мешкають у трущобах в умовах крайньої бідності⁷. Блокада призвела до виходу з ринку багатьох компаній і, всупереч намірам, витіснила десятки мільйонів людей на вулиці та дороги, бо вони бачили єдиний порятunek у тому, щоб дістатися до рідних сіл, іноді віддалених за сотні кілометрів від того місця, де вони оселилися. Настільки погано продумана і, незважаючи на гучні повідомлення, мало реалізовувана блокада руху людей замість обмеження поширення коронавірусу може тільки посилити його передання, а економічні наслідки можуть бути плачевними.

Ми не знаємо, в якому напрямі розвиватиметься ситуація в Африці та Латинській Америці й країнах Карибського басейну, але, з глобальної точки зору, це відносно менш важливо, оскільки їх економічне становище має дещо менший вплив на долю світу, адже на ці регіони припадає, відповідно, лише близько 4 і 7,5% світового виробництва⁸.

Ми не знаємо, чи буде глобальна рецесія 2, 12 чи 20%, чи зменшиться виробництво на півроку, а потім економіки відновляться і зростання повернеться, або, можливо, зниження буде зафіксовано на рік чи на півроку. Рецесія може тривати недовго, але депресія може затягнутися на довгий час, що характеризуватиметься тривалим періодом виробництва на болісно зниженому рівні, який супроводжуватиметься масовим безробіттям. Точно встановити кількість безробітних неможливо, у тому числі через неоднозначність у визначенні цієї категорії. Відповідно до методології, яка застосовується Міжнародною організацією праці (МОП), наприкінці 2019 р., тобто до пандемії, у світі налічувалося понад 170 млн. безробітних, що становить близько 5% світової робочої сили. Іншими словами, матимемо близько 3,4 млрд. працездатних людей, які готові працювати, але, на жаль, не кожен зможе знайти роботу. Ми не знаємо, на скільки десятків мільйонів — оскільки їх буде саме десятки в усьому світі — безробіття зросте через пандемію⁹. За оцінкою МОП, очікується,

⁶ ВВП на душу населення в Індії становить лише близько 2000 дол., або приблизно 7200 дол. за ПКС. Середній показник у світі до пандемії дорівнював близько 18 000 дол.

⁷ Для ілюстрації: у Дхараві — найбільш густо заселеній трущобі Мумбаї (Бомбея) і, мабуть, усюї Індії — на невеликій площі у 2,5 км² проживають не менш як 650 тис. людей.

⁸ В Африці проживають близько 1,33 млрд. людей (як у Індії, але населення Африки зростає швидше), а в Південній та Центральній Америці з Карибами — близько 650 млн.

⁹ Лише у США за останній тиждень березня заявки на допомогу з безробіття подали 6,6 млн. осіб. Тижнем раніше таких заявок було 3,3 млн. Це були два рекордних тижні в історії США. Для порівняння: через фінансову кризу 2008 р. було втрачено в цілому 9 млн. робочих місць.

що спалах коронавірусу протягом II кварталу 2020 р. знищить у світі 6,7, або 1/15 робочих годин¹⁰. Це жахливо, оскільки така втрата робочих місць є еквівалентною 195 млн. повністю зайнятих працівників.

Ми не знаємо, на скільки збільшиться державний борг унаслідок додаткових державних витрат і зменшення податкових та квазіподаткових надходжень, викликаних уповільненням економіки, і які наслідки це матиме для фінансових ринків¹¹. Протягом перших 25 днів березня індекс Доу Джонса — головний індекс фондового ринку у світовій економіці — зафіксував п'ять найбільших щоденних падінь і п'ять найбільших приростів за свою 135-річну історію. Перше ніж ринки заспокоються, з ними часто траплятиметься то одне, то інше. Це, у свою чергу, засмутить інвесторів і ринкових спекулянтів і, що ще гірше, дестабілізує очікування суб'єктів господарювання, створюючи однозначно негативний вплив на реальну сферу економіки — зайнятість, виробництво, споживання та інвестиції.

НЕСПОКІЙНІ ЧАСИ

При роздратуванні важко поводитися раціонально. Раціональний — це той, хто діє на свою користь, урахувавши інформацію. Однак інформація змінюється, вона є сумнівною, суперечливою та незрозумілою. Можна розчаруватися, навіть якщо дотримуватися правил формальної логіки в процесі прийняття рішень. У макросоціальному масштабі рішення є результатом зіткнення емоцій, політичних ігор та раціональних передумов, які, на жаль, відігравали дедалі меншу роль останнім часом, після кризи 2008—2009 рр., через крах довіри до правлячих еліт, які формують суспільну думку. В цілому, не так багато розробників політики є раціональними, оскільки це не приводить до політичної популярності та отримання голосів на виборах [25]. Можливо тільки, що викликаний пандемією шок дещо змістить точку тяжіння в трикутнику «емоції — політична гра — раціональність» у бік раціональності. Також не можна усунути і протилежну крайність — наростання різноманітної демагогії та шарлатанства, які завжди з'являються під час глибоких криз.

Курси валют також стрибатимуть. Їх стабілізації не слід очікувати ще протягом багатьох кварталів після піка пандемії. Ключовими у цій сфері будуть співвідношення між американським доларом, європейським євро та китайським юанем. Парадоксально, але, незважаючи на велику економічну кризу в США — вона є глибшою, ніж у Китаї, і не є м'якшою, ніж у Європейському Союзі, долар під час пандемії зміцнюється. Це відбувається завдяки

¹⁰ Цей середній показник у 6,7% є результатом 26,5% у сільському господарстві, 14,5% — у роздрібній торгівлі та 13,9% — у виробництві (у вищому кінці спектра) та 1,6% — у фінансах, 4,1% — у сфері охорони здоров'я та 4,6% — у житлі та харчуванні (у нижньому) (ILO Monitor 2nd edition: COVID-19 and the world of work Updated estimates and analysis / International Labour Organization. — Geneva, 2020. — April 7 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/dgreports/dcomm/documents/briefingnote/wcms_740877.pdf (дата звернення 08.04.2020)).

¹¹ Протягом I кварталу 2020 р. Dow Jones Industrial Average та лондонський FTSE 100 мали свої найбільші квартальні падіння з 1987 р., опускаючись, відповідно, на 23 і 25%; S&P 500 втратив 20%, що стало найгіршим показником з 2008 р.

міжнародному спекулятивному капіталу — він у важкі часи довіряє долару більше, ніж іншим валютам¹².

Немає сумнівів, що дисбаланс державних фінансів у багатьох країнах сильно поглиблюватиметься. За винятком «екстремістів», жоден серйозний спеціаліст більше не протестує проти сміливих, іноді радикальних бюджетних дефіцитів. Угамувалися навіть монетаристські доктринери та неоліберальні догматики, які були такими голосними під час фінансової кризи 2008—2010 рр. [26].

Це також матиме наслідки для економічної доктрини та політичної практики. Мальовнича, гетеродоксальна «економічна наука пандемії» розвиватиметься як в її описовій, так і в нормативній формі. По-перше, вона буде наповнена інноваційними та обґрунтованими пропозиціями щодо використання інструментів економічної політики та методів управління, але також включатиме різні безглузді ідеї та пропозиції. З часом вона кристалізується і згодом може стати основою постпандемічної ортодоксальності.

В економічній науці постпандемічного світу догма про необхідність збалансування державного бюджету затихне. Так само як і концепція про загальну неприпустимість фінансування дефіциту державного бюджету незалежним центральним банком. Розглядатимуться погляди щодо можливості та легітимності монетизації дефіциту за рахунок грошової експансії, особливо шляхом так званого друку грошей. Досі цей метод використовували деякі центральні банки, зокрема американська ФРС [27], а тепер він перестає бути табу в усьому світі.

Навіть якщо інфляція трохи прискориться, що в останні роки не було великою проблемою¹³, це буде прийнятною ціною, яку варто заплатити для захисту зайнятості та виробництва. Відносно вища інфляція буде допустимою як один із способів фінансування витрат на обслуговування державного боргу. Від'ємні реальні процентні ставки центральних банків — така анафема грошової ортодоксальності — будуть нормою протягом декількох років, так само як і від'ємні доходи державних облігацій у деяких країнах. Таке відбувається в Японії вже багато років. Аналогічні явища мали місце у 2007—2013 рр., коли в багатьох країнах державний борг збільшився з 59 до 91% ВВП. Протягом останнього десятиліття уряди брали позики під процентні ставки, близькі до нуля або від'ємні.

Ми не можемо з упевненістю сказати, як це буде протягом наступного десятиліття, але принаймні певний час у провідних світових економіках реальні процентні ставки залишаться від'ємними. Оскільки в багатьох країнах інвестори частіше купують державні облігації в національній валюті, фінансувати дефіцит бюджету простіше. У бідних країнах все набагато важче, тим більше, що іноземні інвестори не бажають купувати цінні папери цих країн.

¹² На кінець 2019 р. сума валютних резервів усіх країн становила еквівалент 11,08 трлн. дол., з них 60,9% зберігалися в американських доларах, 20,5% — євро, 5,5% — ієнах, 4,6% — британських фунтах, 1,9% — канадських доларах, 1,7% — австралійських доларах і лише 0,15% — швейцарських франках; у китайських юанях, RMB, центральні банки мають приблизно 222 млрд. дол., тобто еквівалент близько 2% світових валютних резервів.

¹³ Крім винятків, таких як Аргентина, Судан, Ангола, Туреччина, і особливо випадків гіперінфляції у Зімбабве та Венесуелі.

Їм доведеться вдатися до так званих фінансових репресій, тобто змушувати суб'єктів господарювання купувати державні облигації, які мають проценти, нижчі за національний рівень інфляції. З часом придбання коштів, включаючи капітал, необхідних для фінансування інвестицій у державну інфраструктуру, підтримання технологічного прогресу, а також для економічних інновацій, може значно здорожчати. Скільки додаткових державних коштів у відповідь на пандемічну кризу повинні направлятися на інвестиції в інфраструктуру, а скільки на підтримку приватного бізнесу для захисту робочих місць — інша спірна справа. Деякі автори стверджують, що розподіл на користь бізнес-сектору буде ефективнішим [28].

Одним з найскладніших завдань буде звільнення від звички брати зайву заборгованість. Однак міжнародні фінансисти і пов'язані з ними політичні та медіасфери особливо зацікавлені в продовженні такої поведінки. Це ті, хто останні десятиліття сприяв фінансіалізації, заснованій на торгівлі різними формами боргів [29; 30; 31].

У XIV ст. велика чума не спричинила такої економічної скрути, як нинішня (хоча людська катастрофа, звичайно, була значно більшою), бо кредити тоді відігравали абсолютно маргінальну роль. У наш час їх роль є надмірною. Той, у кого немає боргів, може без втрат відновитися після пандемії, але той, у кого вони є, постраждає від простоїв у роботі компаній та домогосподарств. Без кредитної установи неможливо жити і неможливо вести бізнес, але ступінь цієї залежності в майбутньому можна і треба зменшити. І це буде корисно навіть у здорові часи. І навпаки: той, хто має заощадження, може легше впоратися із складною ситуацією та витримати період кризи, ніж той, хто не має жодних фінансових резервів.

У практиці Європейського Союзу існують обмеження у 60% державного боргу та 3% дефіциту бюджету відносно ВВП країни, яких, згідно з Маастрихтськими принципами конвертації валют [32] та Пактом стабільності та зростання (SGP)¹⁴, повинні дотримуватися країни ЄС. На наступні декілька років ці режими будуть призупинені. Також не буде застосовуватися процедура надмірного дефіциту бюджету [34]. З часом уряди також почнуть збільшувати податки — як непрямі, так і прямі. В останньому випадку, звичайно, вищим за доходами групам населення доведеться сплачувати порівняно більше, тому посилення прогресивності податків здається неминучим.

Ми маємо бути обережними, щоб захистити себе від намагання лівих та правих популістів отримати з державного гаманця по максимуму, звичайно, під прапором захисту нужденних, навіть якщо вони можуть впоратися з цим самі. Ще уважнішими слід бути стосовно жадібності заможніших людей та їхнього впливового лобі, організованого набагато краще, ніж лобі працівників та споживачів. Ми вже можемо побачити тиск на владу, яку чинять організації, що визначають себе роботодавцями, ніби працевлаштування працівника — це благодійний, а не прибутковий бізнес. У США Палата представників спочатку заблокувала найбільший пакет інтервенцій в історії —

¹⁴ Унаслідок недостатньої ефективності SGP, він був сильно модифікований за допомогою Economic six pack (Економічний пакет — 6) [33]. Це допомогло контролювати бюджетний дефіцит і державний борг країн — членів ЄС. Тепер, після пандемії, ці фінансові суворості доведеться послабити.

2 трлн. дол., — тому що, згідно з початковими пропозиціями Білого дому, багато грошей платників податків надійде компаніям, становище яких і так непогане. Однак до того, як пакет остаточно був прийнятий і набув чинності, вже лунали голоси, що його обсяг повинен бути принаймні в 5 разів більшим. Це нісенітниця, бо тоді дана сума сягнула б половини ВВП, а з таким ніхто не впорається, навіть США, у той час, коли «Америка знову стає великою!» завдяки президенту Трампу...

ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

Очевидно, що щедрість президента Трампа, який за декілька тижнів до того, як коронавірус серйозно вразив Сполучені Штати в цілому, говорив про загрозу пандемії як про «брехню демократів» (the democrats' hoax), повинна сприяти його переобранню. Політична логіка полягає в тому, що, оскільки економічна ситуація погіршується в кожному наступному місяці до виборів, політичні втрати повинні бути максимально компенсовані всіма можливими способами, у тому числі великими вливаннями державних грошей. Звичайно, при цьому завжди декларуватиметься турбота про «американський народ», навіть якщо насправді така турбота не є основним мотивом.

У Польщі уряд партії «Закон та Справедливість» демонструє подібну щедрість, щоб забезпечити переобрання президента Анджея Дуди. Його опоненти вважають — і не безпідставно, — що протягом наступних декількох місяців, до перенесених виборів, економічна ситуація, безумовно, погіршиться. Тому політичні настрої також погіршаться, що призведе до зростання невдоволення тими, хто перебуває при владі, включаючи президента, який прагне переобрання, і це невдоволення діятиме на користь його опонентам. Відповідь уряду полягатиме у витратах «з легкої руки» державних коштів, тим більше, що тиск як з боку численних активістів, які заявляють про занепокоєння людською долею, так і з боку небагатьох багатіїв, занепокоєних своєю власною долею, буде величезним. Уряд поступиться йому. Отже, чим пізніше відбудуться вибори, тим дорожче це обійдеться для державних фінансів.

Демократія коштує недешево. Тому варто зрозуміти, наскільки дорогими є передвиборчі періоди — як ті, що були в минулому, так і ті, що в багатьох країнах подовжені через карантин і радикальні обмеження на рух людей. Багато грошей буде витрачено і багато розбазарено, звичайно ж, під чудовими гаслами — як пролюдськими, так і пробізнесовими. Скільки — ніхто оцінити не може, але багато хто може про це сперечатись. І вже це роблять.

У даному контексті можна виділити чотири грошові потоки, які вилитимуться з мішка грошей, створеного фіскальними органами та центральними банками. Ми не в змозі точно відокремити ці потоки один від одного, але у цілому їх можна описати так.

1. Потік суспільно орієнтованих і соціально виправданих ресурсів для захисту здоров'я та життя людей, підтримки рівня життя тих, хто найбільше постраждав від кризи, і тих, хто не може впоратися з нею без державної допомоги.

2. Економічно обґрунтовані витрати, що підтримують фінансову ліквідність в економіці та стимулюють виробничу, сервісну та інвестиційну діяль-

ність, а також зайнятість за допомогою різних пільг та субсидій, що підтримують попит і пропозицію.

3. Ресурси, витрачання яких добилися популісти, байдужі до жорстких економічних реалій, які передаються біднішим групам населення у набагато більшому обсязі, ніж це об'єктивно потрібно.

4. Потоки, захоплені потужними і бізнес-лобі, які не характеризуються добросовісністю і використовують будь-яку можливість отримати прибуток за чужий рахунок.

Взаємовідносини цих потоків є динамічними та гнучкими, і вони різноманітні у різних країнах. Сьогодні ми намагаємось уявити їх суму і на рівні політичної практики завчасно плануємо належні грошові потоки, але її справжня цінність буде відома лише з часом, тобто постфактум. Іншими словами, ми не можемо точно оцінити пропорції цих потоків, але ми розуміємо, що вони залежать від:

- ідеології, яка стоїть за правлячими партіями;
- практичної сили та рішучості урядів у реалізації обраної стратегії соціально-економічної політики;
- виконання умов соціальної згуртованості;
- ділової етики;
- співвідношення сил між окремими групами інтересів.

З одного боку, варто підтримувати політику, що створює перший і другий потоки, а з іншого — необхідно протистояти «протіканню коштів» через третій і четвертий потоки. Політична боротьба навколо цього буде надзвичайно жорсткою. І вона вже почалася.

Основні питання, які все-таки доведеться поставити — і які спровокована пандемією коронавірусу криза лише підкреслює, — стосуються формування відносин між державою та ринком; демократії та централізму; багатосторонності та односторонності; ролі міжнародних організацій — як урядових, так і неурядових; і перш за все дилеми між скоординованою глобальною політикою з всеосяжною глобалізацією та вкрай небажаним конфліктом цивілізацій.

Дедалі більше поширюється думка, що після пандемії світ ніколи не буде таким, яким був до неї. Подібні думки з'являлися після кожної кризи, у тому числі й у 2008—2009 рр. [35; 36], коли багато хто вважав, що світ обов'язково повинен стати іншим. Але це не так, і цього не сталося. Світ може залишатися в основному таким, як був раніше, тому що групи інтересів, які найбільше виграли від недавньої реальності — іноді завдяки безсоромному і цинічному використанню цієї реальності, не важливо, був це хижачський неолібералізм чи корумпований державний капіталізм, — зроблять усе можливе, щоб повернутися до попереднього статус-кво. Це буде непросто, тож сподіваємося, що вони зазнають невдачі, бо було б ганьбою повернутися до політичного та економічного розладу, який панував у світі до нинішнього безладу. Тоді що буде?

По-перше, певний час триватиме Ще Більша Криза — унікальний період конфліктів і суперечностей, хаосу й анархізації глобалізації, що виникає внаслідок зіткнення характерних для сучасного світу мегатрендів. Незважаючи на це, глобалізація виявиться незворотною. Поступово проторять собі дорогу лібералізація та інтеграція національних економік, а також ринків товарів та капіталів, і сформується, хоча й із запізненням і обмеженим охо-

пленням робочої сили, один взаємозалежний світовий ринок [37; 38; 39]. Це станеться не без проблем, але такі тенденції домінуватимуть у першу чергу завдяки привабливості вільної торгівлі та вигідності світових ланцюгів поставок, впливу поточної фази технологічної революції на поглиблення інтернаціоналізації виробництва та послуг.

Також не можна не помітити величезного значення глобалізації культури [40; 41]. Перегляд закордонних фільмів і читання книг, написаних «в іншому місці», слухання пісень, складених «далеко», і подорожі до цих далеких місць, якщо тільки на це вистачає грошей, — усе це не можна зупинити. «Зарубіжний», «в іншому місці» і «далеко» можна ставити в лапках, оскільки ще в допандемічному світі ці поняття здавалися подібнішими до понять «рідний», «у тому самому місці» й «поряд», ніж протилежними їм.

Отже, питання полягає в тому, яким шляхом підуть усі ці процеси? І в національних, і в наднаціональних системах, де механізми координації політики в рамках ООН і G20 повинні набувати дедалі більшого значення¹⁵, гра полягатиме в перегляді відносин між:

- державним і приватним секторами;
- політикою і ринком;
- регулюванням і наглядом;
- безпекою і благополуччям;
- вигодою і самопочуттям;
- свободою і спонтанністю.

У цьому сенсі справді світ більше не буде таким, як раніше. І він уже не такий.

Синдром неповної глобалізації може посилитися. Він виявляється в невідповідності між прогресом економічної глобалізації та прогресом глобалізації політичної, яка не слідує за економічною, а інколи навіть відступає як результат «Другої холодної війни». Уже протягом декількох років новий націоналізм стає очевидним, проявляються тенденції до протекціонізму та прагнення послабити зовнішні економічні зв'язки. Тепер на певний час ці тенденції можуть ще посилитися і створити небажані ізоляціоністські й автаркічні імпульси.

З одного боку, все це може підштовхнути багато країн до орієнтації не стільки на глобалізацію, скільки на регіоналізацію. З іншого, це може послабити процеси регіональної інтеграції там, де вони значно просунулися в минулому; особливим випадком тут є Європейський Союз. Його подальша доля, у тіні пандемії коронавірусу, матиме велике значення для майбутнього світу¹⁶. І не тому,

¹⁵ Група країн, відома під аббревіатурою G20, насправді складається не з 20, а з 43 держав. Це тому, що до її складу входять 19 країн та Європейський Союз з 27 національними економіками, а до складу ЄС входять Німеччина, Франція та Італія, які завдяки своєму міжнародному рангу потрапляють безпосередньо до G20. Таким чином, цю структуру формують 43 країни: 19 індивідуально та додатково 24, які розглядаються колективно в рамках ЄС. Налічуючи близько двох третин населення земної кулі, вони виробляють загалом майже 90% валового світового продукту.

¹⁶ У момент великого напруження під час боротьби з пандемією «іспанський прем'єр-міністр Педро Санчес навіть попередив, що, якщо ЄС не зможе створити амбітний план допомоги державам-членам, обтяженим боргами в боротьбі з коронавірусом, блок може «розвалитися» (Coronavirus: Marathon talks over EU virus rescue package stall // BBC News. — 2020. — April 8 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.bbc.com/news/world-europe-52211650> (дата звернення 08.04.2020)).

що на ЄС припадає 1/6 світового виробництва (все ще включаючи Велику Британію, яка покидає ЄС), а тому, що важливо, чи стане ЄС як найсучасніший процес регіональної інтеграції прикладом для інших частин світу.

У період після Великої депресії 1929—1933 рр. не тільки розвинулися фашизм і нацизм, мілітаризм і сталінізм, але й з'явився творчий Новий курс у США. Це свідчить про те, що внаслідок катастрофічного економічного колапсу можуть виникнути і погані, і хороші речі. Потім Друга світова війна призвела до поділу світу на два великих протилежних ідеологічних, політичних та економічних блоки. У тіні їх протистояння опинилася маса бідних людей у так званому «третьому світі». Сьогодні ситуація є іншою, оскільки цей «третій світ» налічує понад 85% світового населення і на нього припадає більш як 60% світового виробництва.

Їх неможливо далі тримати у категорії «ринків, що розвиваються» (emerging markets), як це пропагує неолібералізм, оскільки на сьогодні вони досить розвинулися і стали помітними на світовій арені як дедалі більш незалежні економічні та політичні гравці [1; 42]. Цього разу їм буде що сказати — і набагато більше, ніж раніше, — і їх позиція зробить суттєвий внесок у формування нового постпандемічного світового порядку. Розмірковуючи про концепцію такого порядку, а потім реалізуючи його, потрібно прислухатися не лише до голосів з Лондона і Вашингтона, Парижа і Токіо, Берліна і Сеула, але й з Абуджі та Мехіко, з Джакарти і Каїра, Бангкока та Стамбула, і особливо з Пекіна та Делі. Не забуваючи про Москву.

Геоелектроніка постійно переплітатиметься з геополітикою, тому взаємозалежності та зворотні реакції, що виникають у вищеназваних районах, повинні ретельно аналізуватися. Буде велика небезпека, бо за відсутності однозначного, чіткого світового лідерства за першість у такому нестабільному світі дедалі більше конкуруватимуть зростаючий Китай та відносно ослаблені США [43]. Дружня домовленість була б бажаним виходом з такого протистояння, а ворожнеча стане руйнівною. Це особливо небезпечно, оскільки, втрачаючи своє значення в той час, коли вони мали б бути «першими!» і «знову великими!», США можуть поводитись імпульсивно, агресивно і нераціонально. Певною мірою це можна побачити вже нині. Відповідь Китаю, швидше за все, буде спокійною та прагматичною, але повної впевненості тут немає. Що важливо, Китай не відмовиться від своєї ініціативи «Один пояс, один шлях» [44; 45], а навпаки, після закінчення пандемії прощтовхуватиме свою ініціативу з новим імпульсом. Тоді як деякі країни з підбадьорливою підтримкою вітатимуть даний проект, деякі інші підходять до нього із застереженням та підозрами, оскільки він може зменшити їхній міжнародний вплив [46; 47]. І ця іскра спалахне¹⁷.

¹⁷ До речі, цікаво, що в минулому, під час піка напруженості попередньої «холодної війни», американці користувалися чарами Варшави, а в 1958—1970 рр. у Мисливському Палаці в королівському парку в Лазенках відбулися зустрічі їхнього посла з послом маоїстського Китаю. Тепер Вашингтон доручив Джорджетт Мосбахер, послу США в Польщі, безжально атакувати Китай. Вона зробила це на популярному польському веб-сайті, наполягаючи на тому, що «вони [уряд Китаю] винні у цій пандемії». Лю Гуан'юян, посол Китаю в Польщі, негайно відповів на цю критику, сказавши, що «влада США закликала до «ізоляції» Китаю, заявивши, що епідеміологічна ситуація в Китаї може допомогти прискорити повернення обробної промисловості до США». Діалог триває...

ЗВИЛІСТІ ШЛЯХИ МАЙБУТНЬОГО

У майбутньому ми не раз блукатимемо в пошуках правильних напрямів. Крім першого шляху, малоімовірного повернення в минуле, до ганебного «бізнесу як завжди», другий шлях — це капіталізм обмеженої демократії. Звичайно, є певна раціональність у переданні окремих сфер суспільних справ для вирішення компетентним та ефективним технократам. Але в контексті цієї статті обмежена демократія означає домінування правлячої еліти та її підневільної бюрократії у певних сферах публічного дискурсу та заснованих на ньому процедурах прийняття рішень. У цьому випадку треба бути дуже обережними, щоб тимчасові обмеження, накладені на рух людей та інформації, товарів і капіталів, включаючи інтелектуальний, не стали постійними. А все більше країн вже йде у цьому напрямі: Росія з президентом Путіним і Туреччина з президентом Ердоганом, США з президентом Трампом і Філіппіни з президентом Дутерте, Єгипет з генералом Ас-Сісі, який прийшов до влади шляхом військового перевороту, і Конго з президентом Цисекеді, який здійснює владу за підтримки Заходу, хоча він аж ніяк не був обраний демократичним способом, який так цінує Захід, або М'янма, суспільна система якої в конституції визначена як «дисциплінована демократія», та Угорщина з прем'єр-міністром Орбаном, який проголошує ідею «неліберальної демократії». У майбутньому світі нам, безумовно, потрібні дисципліна та демократія, але не обов'язково «дисциплінована демократія».

Третій шлях — це поширення «чинізму» — однопартійної системи, в якій править меритократія, з плюралізмом власності в економіці та гнучкою системою синергії влади «невидимої руки ринку» та «видимої руки держави» [48; 45]. Це не варіант для високорозвинутих країн, але він може ставати дедалі привабливішою пропозицією для амбітних нових ринкових економік, зокрема в Африці, Південній Азії та на Близькому Сході, й у меншому масштабі в Південній та Центральній Америці (через традиційно сильний американський вплив у цьому регіоні). Така політична модель може виявитися привабливою, оскільки Китай не тільки протягом останніх чотирьох десятиліть досяг неймовірного економічного зростання, але і сьогодні в боротьбі з пандемією коронавірусу справляється краще, ніж демократичні країни. Такі досягнення вражають і мають позитивне політичне значення.

Четвертий шлях — найкращий — це всеосяжна глобалізація, заснована на співпраці між соціальними ринковими економіками, до рівня яких у постпандемічному світі має розвиватись якомога більше країн. Звичайно, з власними характеристиками, вбудованими на рівні культури. Такий шлях вимагає відповідної синергії ринкових сил і державної політики, а також нового стилю міжнародної координації. Функціонування економік має базуватися більшою мірою на Новому прагматизмі, враховуючи імператив поміркованості та піклування про потрібний — економічний, соціальний та екологічний — сталий розвиток. Тоді буде більше гармонії, співпереживання та терпимості і менше експлуатації, несправедливості та ворожості.

Майбутнє буде поєднанням цих чотирьох шляхів; жоден з них не візьме гору, і жоден не стане універсальним¹⁸. Їх гетерогенне сполучення буде нестабільним і конфліктним. Очевидно, його форма дуже великою мірою залежатиме від того, як розвиватимуться справи з пандемією і як розгортатиметься Ще Більша Криза.

Незалежно від того, який шлях переважатиме в тій чи іншій країні, всюди, хоча з неоднаковою силою, зростатимуть зміни, пов'язані з використанням штучного інтелекту, роботизацією, електронним навчанням та віддаленою роботою. Боротьба з пандемією прискорює такі зміни. Обсяг спостереження за населенням на основі сучасних технологій значно збільшиться, причому не тільки в авторитарних державах. У демократичних країнах діпазон спостереження буде предметом постійних суперечок у публічних дискурсах та політиці, але все більше виявиться, що те, що можливо технічно (а в майбутньому стане ще більш можливим), прориватиметься і політично.

У світі після пандемії відносна сила окремих країн та регіонів зміниться на користь нових ринкових держав. Це хороша новина, оскільки нерівність у доходах між країнами і регіонами може зменшитися, що, у свою чергу, здатне послабити еміграційні тенденції та міжнародне напруження, яке розвивається на цій основі.

Повинна зростати роль деяких міжнародних організацій, зокрема Всесвітньої організації торгівлі, Міжнародної організації праці та Всесвітньої організації охорони здоров'я¹⁹. Організація Об'єднаних Націй та її агенції будуть ретельно перебудовані в напрямі розширення своїх прерогатив. Роль нових ринкових країн у міжнародних організаціях посилюватиметься із зростанням їх економічної ваги.

Хороша новина також полягає в тому, що в цьому «мандрівному світі» ще відбувається багато корисних процесів, включаючи постійне поліпшення якості людського капіталу та вражаючий науково-технічний прогрес. Пандемія тимчасово закрила мільярди людей удома, але завдяки динамічному розвитку Інтернет-платформ мільйони людей вже не повинні їздити на роботу, бо виявляється, що вони можуть виконувати свої завдання, залишаючись удома. З одного боку, це може кардинально змінити спосіб роботи, а з іншого — це докорінно скорочує щоденні кількогодинні поїздки на і з роботи. Менші пробки, менший натовп у громадському транспорті, щодня більше часу, щоб насолоджуватися життям. Усе це не компенсує дефіциту політичного капіталу — здатності протистояти викликам, протидіяти конфліктам інтересів та вирішувати проблеми, — але створює можливості для розвитку, навіть під час фатальної пандемії. Тим важливіше бути обережним, щоб не помилитися на інших фронтах. Усе мистецтво — це знати заздалегідь, що є помилкою.

¹⁸ Окремі автори вважають, що світ майбутнього складатиметься з однієї і лише однієї капіталістичної системи, але виділяють два типи: ліберальний меритократичний капіталізм на чолі із Сполученими Штатами Америки і політичний капіталізм, натхненний Китаєм [49]. Однак слід пам'ятати, що реальність уже нині є більш диверсифікованою та багатшою, ніж ці дві моделі. І постпандемічне майбутнє зробить її ще різноманітнішою.

¹⁹ На жаль, президент Трамп до довгого списку людей, речей та установ, які йому не подобаються, у найважчі часи додав і Всесвітню організацію охорони здоров'я. За його словами, «ВООЗ просто підірвала цю справу. Чомусь, хоча ця організація фінансується значною мірою за рахунок США, вона дуже орієнтована на Китай». Він запропонував (звичайно, твіттом) переглянути американське фінансування ВООЗ [50].

ВИСНОВКИ

Висновки ми зробимо після пандемії. Спочатку нам треба її пережити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Kołodko G.W. Truth, Errors and Lies. Politics and Economics in a Volatile World. New York, Columbia University Press, 2011.
2. Kołodko G.W. Świat na wyciągnięcie myśli. Warszawa, Prószyński i S-ka, 2010 [in Polish].
3. Kołodko G.W. Whither the World: The Political Economy of the Future. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2014a.
4. Galbraith J.K. The End of Normal: The Great Crisis and the Future of Growth. New York, Simon and Schuster, 2014.
5. Stiglitz J.E. People, Power, and Profits: Progressive Capitalism for an Age of Discontent. New York — London, W.W. Norton, 2019.
6. Harvey D. A Brief History of Neoliberalism. Oxford — New York, Oxford University Press, 2005.
7. Diamond J. Upheaval. Turning Points for Nations in Crisis. New York — Boston — London, Little Brown, 2019.
8. Wallace-Wells D. The Uninhabitable Earth: Life After Warming. New York, Tim Duggan Book, 2019.
9. Milanovic B. Global Inequality for the Age of Globalization. Cambridge, Massachusetts — London, England, The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
10. Kołodko G.W. Economy and Security, or Cold War Two, in: *Global Development: Challenges of Predictability and Manageability*. The 19th International Likhachov Scientific Conference, May 22—24, 2019, St. Petersburg University of the Humanities and Social Sciences. St. Petersburg, 2019, pp. 100—105.
11. Klein M.C., Michael P. Trade Wars Are Class Wars: How Rising Inequality Distorts the Global Economy and Threatens International Peace. New Haven, Yale University Press, 2020.
12. Bałtowski M. Evolution of economics and the new pragmatism of Grzegorz W. Kołodko. *TIGER Working Paper Series*, 2017, No. 136, Kozminski University, Warsaw.
13. Galbraith J.K. Backwater Economics and New Pragmatism: Institutions and Evolution in the Search for a Sustainable Economics. *TIGER Working Papers Series*, 2018, No. 138, Kozminski University, Warsaw.
14. Kołodko G.W. The new pragmatism, or economics and policy for the future. *Acta Oeconomica*, 2014b, Vol. 64 (2), pp. 139—160.
15. Deneen P.J. Why Liberalism Failed. New Haven and London, Yale University Press, 2018.
16. Jones G. 10% Less Democracy: Why You Should Trust Elites A Little More and the Masses A Little Less. *Stanford*, Stanford University Press, 2020.
17. Krastev I., Holmes S. The Light That Failed: Why the West Is Losing the Fight for Democracy. New York — London, Pegasus Books, 2019.
18. Everything's under control. The state in the time of COVID-19. *The Economist*, March 26th, 2020.
19. Seck D. Financing Africa's Development: Paths to Sustainable Economic Growth. Springer, Cham, Switzerland, 2020.
20. Arthur W.B. Complexity of the Economy. Oxford — New York, Oxford University Press, 2015.
21. Morris I. Why the West Rules — for Now: The Patterns of History and What They Reveal about the Future. London, Profile Books, 2010.
22. Randers J. 2052: A Global Forecast for the Next Forty Years. Vermont, Chelsea Green Publishing, White River Junction, 2012.
23. Tirole J. Economics of the Common Good. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2017.
24. Krugman P. Arguing with Zombies: Economics, Politics, and the Fight for a Better Future. New York, W.W. Norton and Company, 2020.

25. Kozminski A.K., Adam N., Piotrowska K., Zagorski K. The Balanced Development Index for Europe's OECD Countries, 1999—2017. Springer Briefs in Economics, Springer, Cham, Switzerland, 2020.
26. Foster J.B., McCheseny R.W. The Endless Crisis. How Monopoly-Finance Capital Produces Stagnation and Upheaval from the USA to China. New York, Monthly Review Press, 2014.
27. Ashworth J. Quantitative Easing. Newcastle, Agenda Publishing, 2020.
28. Frydman R., Phelps E.S. Beating the Coronavirus Is the Best Stimulus. Directing businesses to fight the pandemic would help workers more than an infrastructure splurge. *The Wall Street Journal*, April 7th, 2020, available at: <https://www.wsj.com/articles/beating-the-coronavirus-is-the-best-stimulus-11586214481> (accessed 07.04.2020).
29. McLean B., Nocera J. All The Devils Are Here: The Hidden History of the Financial Crisis. New York, Portfolio, 2010.
30. Wolf M. The Shifts and the Shocks. London, Allen Lane, 2014.
31. Tanzi V. Dollars, Euros, and Debts. How We Got into the Fiscal Crisis and How We Get Out of It. New York, Palgrave Macmillan, 2013.
32. Baun M.J. An Imperfect Union: The Maastricht Treaty and the New Politics of European Integration. New York, Routledge, 2019.
33. Schaechter A., Kinda T., Budina N., Weber A. Fiscal Rules in Response to the Crisis — Toward the «Next-Generation» Rules. A New Dataset. IMF Working Paper, 2012, WP/12/187, International Monetary Fund, Washington, D.C.
34. Kołodko G.W., Postula M. Determinants and Implications of the Eurozone Enlargement. *Acta Oeconomica*, 2018, Vol. 68(4), pp. 477—498.
35. Legrain Ph. Aftershock: Reshaping the World Economy After the Crisis. London, Little Brown, 2010.
36. Posner R.A. A Failure of Capitalism: The Crisis of '08 and the Descent into Depression. Cambridge, Massachusetts, and London, England, Harvard University Press, 2009.
37. Kołodko G.W. Globalization and Catching-up In Transition Economies. Rochester, NY, USA, and Woodbridge, Suffolk, UK, University of Rochester Press, 2002.
38. Rodrik D. The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy. New York and London, W.W. Norton, 2011.
39. Stiglitz J.E. Making Globalization Wor. New York — London, W.W. Norton & Company, 2007.
40. Pieterse J.N. Globalization and Culture. London, Rowman & Littlefield, 2019.
41. Zelizer V.A. Economic Lives: How Culture Shapes the Economy. Princeton & Oxford, Princeton University Press, 2011.
42. Lin J.Y. New Structural Economics: A Framework for Rethinking Development and Policy. Washington DC, The World Bank, 2012.
43. Brown K. China's World. What Does China Want? London — New York, I.B. Tauris, 2017.
44. Maçães B. Belt and Road: A Chinese World Order. London, Hurts, 2018.
45. Kołodko G.W. China and the Future of Globalization: The Political Economy of China's Rise. London — New York — Oxford — New Delhi — Sydney, I.B. Tauris — Bloomsbury, 2020.
46. Obbema F. China and the West: Hope and Fear in the Age of Asia. London — New York, I.B. Tauris, 2015.
47. Economy E.C. The Third World Revolution: Xi Jinping and the New Chinese State. Oxford — New York, Oxford University Press, 2018.
48. Kołodko G.W. Socialism, Capitalism, or Chinism? *Communist and Post-Communist Studies*, 2018, Vol. 51(4), pp. 285—298.
49. Milanovic B. Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World. Cambridge, Massachusetts — London, England, The Belknap Press of Harvard University Press, 2019.
50. Chalfant M. Trump criticizes WHO, calls it 'very China centric'. *The Hill*, April 7th, 2020, available at: <https://thehill.com/homenews/administration/491555-trump-criticizes-who-calls-it-very-china-centric> (accessed 08.04.2020).

Стаття надійшла 06.03.2020

Grzegorz W. Kołodko, Professor, Director,
TIGER — Transformation, Integration and Globalization
Economic Research at the Kozminski University,
59, Jagiellonska St., 03-301, Warsaw, Poland

AFTER. ECONOMICS AND POLITICS
OF THE POST-PANDEMIC WORLD

The coronavirus pandemic that has shaken the world will lay a long shadow for many years. It puts humanity in the face of incredible challenges that coincide with other negative megatrends and unresolved economic, social and political problems. The enormous consequences and costs of the pandemic — human and social, economic and financial — will be known only *ex post*. While some lose nothing, others lose everything, sometimes even their lives.

The heterogeneous, post-pandemic future — in which under the conditions of irreversible globalization various political and economic systems will interact with each other — will follow many paths, with the position of highly developed countries becoming relatively weaker. Tensions on the US-China line will increase, geopolitics and geoeconomics will change. The confrontation between democracy and authoritarianism will intensify, the synergy of the market and the state will be transformed. It will be particularly dangerous to turn two sides of the same counterfeit coin as an alternative: neoliberal capitalism versus populist capitalism.

Chances for the better future may be created by a gradual transition to new pragmatism. It is a strategy of moderation in economic activities and a triple — economically, socially and ecologically — sustainable development based on the outline of an innovative, unorthodox and holistic economic theory. Pandemic is also an immense challenge for social sciences, not only for economics, because old manner of thinking will often occur to be useless for analyzing and explaining new situations.

Keywords: *pandemic; crisis; globalization; future; economic policy; development strategy; imagination; democracy; new pragmatism.*